<u>হৰপ্পা সভ্যতাৰ অৰ্থনৈতিক জীৱন:</u>

হৰপ্পা সভ্যতাৰ সুদৃঢ় নগৰীয়া জীৱনৰ অন্তৰালত এক সুসংগঠিত অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থা আছিল। কৃষি, পশুপালন, কাৰুশিল্প আৰু বাণিজ্য আছিল ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ প্ৰধান ভিত্তি। প্ৰত্নতাত্ত্বিক খননৰ পৰা পোৱা শস্যৰ অৱশেষ, পশুৰ হাড়, কাৰুশিল্পৰ সামগ্ৰী, ছীল, ওজন আৰু বিভিন্ন কেঁচামালে হৰপ্পাবাসীৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ বিষয়ে গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য প্ৰদান কৰে। পৰিপক্ক হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ সময়সীমা আনুমানিক খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২৬০০–১৯০০ চন।

হৰপ্পা সভ্যতাৰ অৰ্থনীতিৰ মূল ভিত্তি আছিল কৃষি। হৰপ্পা বসতিসমূহৰ বহু অঞ্চল নদীৰ উপত্যকা আৰু কৃষিৰ উপযোগী ভূমিৰ ওচৰত অৱস্থিত আছিল। প্ৰত্নতাত্ত্বিক খননৰ পৰা পোৱা জ্বলি যোৱা শস্যৰ অৱশেষৰ পৰা সেই সময়ত বিভিন্ন শস্যৰ খেতি কৰা হৈছিল বুলি জনা যায়। হৰপ্পাবাসীয়ে প্ৰধানতঃ গম, যৱ, মচুৰ দাইল, বুট, তিল আদি উৎপাদন কৰিছিল। গুজৰাটৰ কিছুমান প্ৰত্নস্থানত বাজৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে আৰু ধানৰ অৱশেষ তুলনামূলকভাৱে কম পোৱা যায়।

কৃষিৰ পদ্ধতিৰ বিষয়ে সম্পূৰ্ণ তথ্য পোৱা নাযায় যদিও **কালিবংগানত** হালবোৱা পথাৰৰ অৱশেষ পোৱা গৈছে। ইয়াৰ উপৰি **হাৰিয়ানাৰ বানাৱালীত** মাটিৰ হালৰ আৰ্হি পোৱা গৈছে। এইবোৰে হালৰ সহায়ত কৃষিকাৰ্য কৰাৰ সম্ভাৱনাৰ প্ৰমাণ দিয়ে।

কৃষিৰ লগতে পশুপালনো হৰপ্পাবাসীৰ জীৱিকাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ আছিল। প্ৰত্নস্থানসমূহত পোৱা পশুৰ হাড়ৰ পৰা গৰু, ভেড়া, ছাগলী, ম'হ আৰু গাহৰি আদি পোহনীয়া পশুৰ ব্যৱহাৰৰ কথা জনা যায়। ইয়াৰ উপৰি মাছ আৰু বিভিন্ন বনৰীয়া পশুৰ অৱশেষো পোৱা গৈছে। সেয়েহে হৰপ্পাবাসীৰ খাদ্যাভ্যাস কেৱল কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নাছিল; পশুপালন, মাছ ধৰা আৰু সম্ভৱতঃ চিকাৰেও খাদ্যৰ যোগান ধৰিছিল।

হৰপ্পা সভ্যতাৰ অন্যতম উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য আছিল উন্নত কাৰুশিল্প। বহু নগৰ আৰু বসতিত বিভিন্ন ধৰণৰ কাৰুশিল্পৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। হৰপ্পাবাসীয়ে মৃৎপাত্ৰ, মণি, অলংকাৰ, ধাতুৰ সঁজুলি, ছীল, শংখৰ সামগ্ৰী, টেৰাকোটা সামগ্ৰী আদি নিৰ্মাণ কৰিছিল। বিশেষকৈ মণি নিৰ্মাণ এক উন্নত কাৰুশিল্প আছিল। কাৰ্নেলিয়ান, জেছপাৰ, স্ফটিক, কোৱাৰ্টজ, ষ্টিয়াটাইট আদি পাথৰ, লগতে তাম, ব্ৰঞ্জ, সোণ, শংখ আৰু ফায়েন্স আদিৰে মণি নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল।

সকলো বসতিতে একে ধৰণৰ কাৰুশিল্প চলা নাছিল। কিছুমান বসতি বিশেষ কাৰুশিল্পৰ বাবে পৰিচিত আছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, **চানহুদাৰোত** তুলনামূলকভাৱে সৰু বসতি আছিল যদিও তাত মণি নিৰ্মাণ, শংখ কটা, ধাতুৰ কাম, ছীল নিৰ্মাণ আৰু ওজন তৈয়াৰ কৰাৰ দৰে কাৰুশিল্পৰ যথেষ্ট প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। কাৰুশিল্পৰ কেন্দ্ৰ চিনাক্ত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰত্নতত্ত্ববিদসকলে কেঁচামাল, সঁজুলি, অসম্পূৰ্ণ সামগ্ৰী আৰু উৎপাদনৰ পৰা ওলোৱা আৱৰ্জনাৰ সন্ধান কৰে। এই উৎপাদন-আৱৰ্জনাই কোনো ঠাইত কাৰুশিল্প চলিছিল নে নাই সেই কথা নিৰ্ধাৰণ কৰাত বিশেষ সহায় কৰে।

হৰপ্পাবাসীৰ বহু কাৰুশিল্পৰ বাবে স্থানীয়ভাৱে উপলব্ধ নোহোৱা কেঁচামালৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। সেয়েহে দূৰৱৰ্তী অঞ্চলৰ পৰা পাথৰ, ধাতু, কাঠ, শংখ আদি সংগ্ৰহ কৰা হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে—

- **নাগেশ্বৰ** আৰু **বালাকোট** শংখৰ উৎসৰ ওচৰত অৱস্থিত আছিল।
- **চৰ্টুঘাই** আফগানিস্তানত লাজৱৰ্দৰ উৎসৰ ওচৰত অৱস্থিত আছিল।
- **লোথাল** কাৰ্নেলিয়ান, ষ্টিয়াটাইট আৰু ধাতুৰ উৎসৰ সৈতে যোগাযোগৰ সুবিধাজনক স্থানত আছিল।

ইয়াৰ পৰা হৰপ্পাবাসীৰ বিস্তৃত কেঁচামাল সংগ্ৰহ আৰু বিনিময় নেটৱৰ্কৰ কথা জানিব পাৰি।

হৰপ্পা সভ্যতাৰ বিস্তৃত অঞ্চলৰ ভিতৰত বিভিন্ন বসতিৰ মাজত অভ্যন্তৰীণ বাণিজ্য চলিছিল। কৃষিভিত্তিক অঞ্চলৰ পৰা খাদ্য আৰু অন্যান্য কেঁচামাল নগৰলৈ

আহিছিল আৰু নগৰসমূহৰ পৰা নিৰ্মিত সামগ্ৰী বিভিন্ন বসতিলৈ গৈছিল। স্থলপথৰ উপৰি নদীপথ আৰু উপকূলীয় পথো সামগ্ৰী পৰিবহণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল বুলি প্ৰত্নতাত্ত্বিক প্ৰমাণৰ পৰা অনুমান কৰা হয়। গৰুগাড়ীৰ টেৰাকোটা আৰ্হিয়েও স্থলপথে সামগ্ৰী পৰিবহণৰ সম্ভাৱনাৰ ইংগিত দিয়ে।

হৰপ্পাবাসীৰ বাণিজ্য কেৱল নিজৰ সভ্যতাৰ সীমাৰ ভিতৰতে সীমাবদ্ধ নাছিল। পশ্চিম এছিয়াৰ সৈতে তেওঁলোকৰ দূৰৱৰ্তী বাণিজ্যিক যোগাযোগ আছিল। মেছোপটেমিয়াৰ লিখিত উৎসত **মেলুহা (Meluhha)** নামৰ অঞ্চলৰ উল্লেখ পোৱা যায়। বহু গৱেষকে এই নামটো হৰপ্পা অঞ্চলৰ সৈতে সম্পৰ্কিত বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। মেছোপটেমিয়া আৰু হৰপ্পা অঞ্চলৰ মাজত সামগ্ৰী আৰু কেঁচামালৰ আদান-প্ৰদানৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে।

হৰপ্পা সভ্যতাৰ অৰ্থনৈতিক জীৱনৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্য আছিল **মানদণ্ডযুক্ত ওজনৰ ব্যৱহাৰ**। বিভিন্ন প্ৰত্নস্থানত একে ধৰণৰ ওজন পোৱা গৈছে। বাণিজ্যিক লেনদেন আৰু সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত এই ওজন ব্যৱস্থাৰ গুৰুত্ব আছিল। ইয়াৰ পৰা হৰপ্পা সমাজৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ যথেষ্ট নিয়ম-শৃংখলাবদ্ধ আছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

হৰপ্পা সভ্যতাৰ নগৰসমূহ গ্ৰামাঞ্চলৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক নাছিল। দুয়োৰে মাজত গভীৰ অৰ্থনৈতিক নিৰ্ভৰশীলতা আছিল।

- গ্ৰামাঞ্চল → খাদ্যশস্য, পশুজাত সামগ্ৰী আৰু কেঁচামাল
- নগৰ → কাৰুশিল্পজাত সামগ্ৰী, অলংকাৰ, মৃৎপাত্ৰ আৰু অন্যান্য নিৰ্মিত বস্তু

এই আদান-প্ৰদানৰ ফলত নগৰীয়া অৰ্থনীতি অধিক শক্তিশালী হৈছিল।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা পোৱা যায় যে, হৰপ্পা সভ্যতাৰ অৰ্থনীতি আছিল বহুমুখী, সুসংগঠিত আৰু বিস্তৃত। কৃষি আৰু পশুপালনে জীৱিকাৰ প্ৰাথমিক ভিত্তি যোগান ধৰিছিল; উন্নত কাৰুশিল্পই বিভিন্ন মূল্যৱান সামগ্ৰী উৎপাদন কৰিছিল; আৰু অভ্যন্তৰীণ তথা দূৰৱৰ্তী বাণিজ্যই বিভিন্ন অঞ্চলৰ মাজত অৰ্থনৈতিক

যোগাযোগ স্থাপন কৰিছিল। মানদণ্ডযুক্ত ওজন, বিস্তৃত কেঁচামাল সংগ্ৰহ আৰু বিশেষ কাৰুশিল্প কেন্দ্ৰৰ উপস্থিতিয়ে হৰপ্পা সভ্যতাৰ অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ উচ্চ স্তৰ প্ৰকাশ কৰে।